

Ötven éve halt meg Viktor Lazarev professzor, a bizánci és a régi orosz festészet nagy kutatója

Ismert, hogy az 1976-ban elhunyt Viktor Lazarev művészettörténész-professzor a maga korában a bizánci és az óorosz festészet – különösen pedig az ikonfestészet – legnagyobb kutatója volt. Fiatal muzeológusként szinte reménytelennek tűnő vágyam volt, hogy vezetése alatt kutathassak. Bár a professzorral korábban már néhányszor találkoztam – s majdnem minden publikációját elolvastam –, lehetetlennek látszott kikerülni moszkvai tanszékre. Végül is sikerült aspiránsként eljutni Moszkvába, ám témavezetőmnek Mihail Andrejevics Iljin professzort jelölték ki. Őt is igen tiszteltem és igen nagyra tartottam, de ő elsősorban a XVIII. századi orosz építészettel foglalkozott. Végül is fölkerestem Lazarev professzort, akit ekkortájt – és már korábban is – igen sok támadás ért. A professzorok közt ritka kivételként nem volt tagja a Szovjetunió Kommunista Pártjának, egyes vélemények szerint ezért levelező tagként és nem rendes tagként tartozhatott a Szovjet Tudományos Akadémiához. Korábban Lazarev professzor sok nehézséggel küszködött. „Burzsoá objektivizmussal” vádolták, külföldi publikálási lehetőségeit egy időben korlátozták. Kutatási lehetőségei megmaradtak, talán azért, mert korábban hosszú időt töltött nagy nyugat-európai kutatócentrumokban, nevét a legmagasabb külföldi tudományos körökben jól ismerték, de ez sem nyújtott mindig biztonságot.

Kortársai közül meg kell emlékeznünk Alekszej Ivanovics Nyekraszov (1885–1950) professzorról is, aki a moszkvai egyetem egyik legjelentősebb művészettörténésze volt. Előadásokat tartott – többek között – a bizánci és a régi orosz művészetről. Rendkívül fontosnak tartotta a helyszíni gyakorlatokat, a művészeti alkotások eredetiben való megvizsgálását. 1938-ban politikai okokból letartóztatták, és tízéves szabadságvesztésre ítélték. 1949-ben újra letartóztatták, és a távoli Novoszibirszki területre küldték. Itt hunyt el hamarosan egy Vengerovo nevű kis faluban.¹

Miként Viktor Lazarev is, a korai ikonkutatók nagy alakja Jurij Alekszandrovics Olszufjev gróf (1878–1938) művészettörténész volt. A modern muzeológia egyik legnagyobb képviselőjének, továbbá az ikonelméletek és -attribúciók kitűnő művelőjének tekintik. Előkelő kultu-

Viktor Lazarev
Ismeretlen
fotós képe
© Wikipedia

rális körökben nőtt fel, ismerte III. Sándor cár gyermekeit. Magánmúzeumot hozott létre, amelyben a festészeti és szobrászati anyag különösen kiemelkedő volt. 1917-ben, a tragikus forradalmi időkben tanácsot kért az Optinai Pusztában élő lelki atyjától, Anatolij Potapovtól, aki azt javasolta, hogy menjen Szergijev Poszadba, ahol a Szentháromság–Szergij-kolostor áll, és ahol Oroszország egyik legnagyobb szentje, Radonyezsi Szent Szergij is élt. A kolostor közelében házat vett, és a parasztok segítségével titokban ikongyűjteményének egy részét oda szállította. Hosszabb ideig dolgozott a kolostorban, ahol többek között a kolostor ikonjait és régi ezüst liturgikus tárgyait dolgozta fel. 1928 májusában Szergijev Poszadban is elkezdődött az értelmiségiek letartóztatása. Sikerült Moszkvába menekülnie, de végül is „szovjetellenes hírek terjesztésének vádjával” 1938. január 24-én letartóztatták, és március 14-én kivégezték.²

Vlagyimir Alekszejevics Komarovszkij gróf (1883–1937) művészetteoretikus, ikonfestő Olszufjevék jó barátja volt. A sorozatos letartóztatások elől menekülve a Moszkvai terület Vereja nevű kisvárosában telepedett le, ahol kapcsolatba lépett Szergej Mecssov pópával és híres teoló-

gussal, és az ikonfestészet kánonjáról és stílusáról elmélkedtek. Komarovszkij grófot 1937. augusztus 27-én koholt vádak alapján letartóztatták, és november 5-én a Butovszkij Lőtéren kivégezték.³

Viktor Lazarev életének e korai szakaszában, vagyis a 20-as, 30-as években az ikonkutatás további tragédiákkal fonódott össze. Ezt figyelhetjük meg Nyikolaj Petrovics Lihacsov (1862–1936), kora egyik legjelentősebb művészettörténészének és műgyűjtőjének sorsában is. Kitűnő adatközlő, stíluskritikai és művészeti kapcsolatokat elemző munkákat írt. Lazarev is igen magasra értékelte ikonfestészeti kutatásait, és a fiatal kutatók figyelmébe ajánlotta.⁴ E nagy tudóst 1925-ben a Tudományos Akadémia rendes tagjává választották. 1930-ban letartóztatták az „akadémiai ügy” során.⁵ 1931 és 1933 között Asztrahánban élt száműzetésben. Gyűjteményét elkobozták. Mintegy másfél ezer darabból álló ikongyűjteményében magyar vonatkozásban is voltak figyelemre méltó ikonok, amelyeken többször is megfestették Szent Borisz hű szolgájának, Magyar Györgynek az alakját.⁶ Lihacsov száműzetése után állandó munkát nem kaphatott, nyugdíjra nem volt jogosult, sőt még kenyérjegyet sem adtak. Publikálási tilalom alá helyezték. Üldözötten, igen nagy szegénységben halt meg.⁷

Lazarev korai – ikonkutatással kapcsolatos – tudományos környezetének rövid bemutatásakor vessünk egy pillantást Pavel Alekszandrovics Florenszkij (1882–1937) pravoszláv pap, teológus, filozófus és természettudós életművére! Ma már itthon is jól ismert a két magyar kiadást is megélt *Az ikonosztáz* című munkája, továbbá *A kultusz filozófiája* című könyve.⁸ Florenszkij hatalmas munkásságával *Az orosz ikon kutatása a Szovjetunióban a XX. század első felében* című könyvében részletesen foglalkoztam.⁹ Őt is, miként oly sok tudós papot a kommunizmus hisztérikus vallás- és egyházellenessége következtében, koholt vádak alapján kivégezték.¹⁰ Idézem híressé vált mondását – Rubljov híres *Őszövségi Szentháromság*-ikonja feletti elmélkedését így összegzi:¹¹ „Isten létének filozófiai bizonyítékai közül legmeggyőzőbben éppen az hangzik, amiről a tankönyvek még csak említést sem tesznek, s ami az alábbi szillogizmusban adható meg: Rubljov Szentháromsága létezik, tehát létezik Isten.”¹²

A Lazarev-tanszék

Lazarev professzort 1972-ben kerestem fel. A 60-as években egyetemi tanulmányaim egy részét Moszkvában végeztem, és ekkortájt már volt némi fogalmam az ikonkutatás nehézségeiről. Igaz, az előbb bemutatott tragikus helyzet már javult, de még mindig voltak hírek letartóztatásokról, a templomok tönkretételéről, vallásüldözésről. A korábbi évtizedek szelleme még többé-kevésbé tovább

élt. Hatott még a *Kis Szovjet Enciklopédia* ikonmeghatározása: „Az ikon a keresztény istenek [sic!] és szentek ábrázolásának egyházi megnevezése.” Később arról ír, hogyan zavarja az ikon a dolgozók elmaradott rétegeit a szocializmus építésében.¹³

Amikor moszkvai lakásán meglátogattam a professzor urat, még nem csitult el a körülötte kialakult vihar. Határozottan fellépett az orosz kultúrát autochtonnak tekintő elfogult, hivatalos szemlélet ellen. Ezt a kérdést tárgyaló kötetéről egy évvel ezelőtt egy francia nyelvű, részletes recenziót jelentettem meg, amelyben hangsúlyoztam és igen nagyra értékeltem Lazarev érveléseit.¹⁴ Örömmel adtam át tanulmányom különlenyomatát. A professzor e kötetben a következőket írta: „Kutatóink közt az utóbbi időben gyakran érezhető olyan tendencia, amely minden lehető módon az orosz művészeti kultúra eredetiségét akarja hangsúlyozni. Úgy tárgyalják ezt a művészeti kultúrát, mintha semmiféle szál nem fűzné Bizánc vagy a délszlávok művészetéhez, sőt olyanok is akadnak már, akik archaizáló modorban írnak róla, utánózva a krónikák nyelvét. A szlavofilizmus legrosszabb oldalainak ez az aktivizálódása nemegyszer olyan groteszk formákat ölt, hogy teljesen elvész a reális történelmi perspektíva, s a régi orosz festészet és építészet valami valóság feletti tünemény jellegét mutatja, s ráadásul olyan tüneményét, amelyről csak szuperlatívuszokban beszélnek.”¹⁵ Továbbá kiemelte, hogy nagy szerepet játszott „a hatások problémájának az a téves felfogása, amely a kozmopolitizmus ellen vívott harc kiéleződésének éveiben [az 1930-as, 40-es, 50-es években] terjedt el, amikor minden utalást Oroszország kulturális kapcsolataira Nyugattal vagy Kelettel a nagy orosz kultúra lebecsülésének tekintettek. Ma már elérkezett az ideje annak, hogy ezeket a kérdéseket szigorúan tudományos alapon válaszoljuk meg.”¹⁶ „Véget kell vetnünk annak a meddő és unalmas szócséplésnek, amely szüntelenül azt hangoztatja, hogy az orosz művészeti kultúra »autochton« volt, »önmagából keletkezett«, ideje, hogy e helyett komolyan hozzáálljunk e művészet valóságos forrásainak és szerteágazó nemzetközi összefüggéseinek tanulmányozásához.”¹⁷

Végül Viktor Lazarev aspiránsa lehettem, és az ő segítségével és vezetésével kutathattam és védtem meg a kandidátusi disszertációm.¹⁸ A Lazarev-tanszéken kitűnő emberekkel ismerkedtem meg. Nagy tisztelettel és csodálattal emlékezem meg Viktor Mihajlovics Vaszilenkóról (1905–1991), a művészettörténeti tanszék professzoráról, aki opponense volt kandidátusi disszertációm elővédésének. Ez a rendkívül friss gondolkodású, igen színes egyéniség, nemcsak nagy tudós,¹⁹ hanem igen kitűnő költő is volt.²⁰ Anna Ahmatova neoakmeista költőnek nevezte. Fő kutatási területe a népművészet és az iparművészet volt. 1947-ben letartóztatták az úgynevezett Da-

nyii Andrejev-ügyben. Danyiil Andrejev (1906–1959) költőt és író, aki Vaszilenko barátja volt, szovjetellenes csoport megalapításával, szovjetellenes agitációval, terrorcselekmények tervezésével vádolták. Viktor Vaszilenkót végül huszonöt év kényszermunkára ítélték. Volt a híreshírhedt Abez-Vorkuta táborban is. Azt beszélték, hogy igen nagy lelkiereje volt, még rabságában is, ha lehetősége nyílt rá, foglalkozott néprajzzal: az ottani észak-kelet-európai népek népviseletének hímzésmintáit rajzolgatta. Azonban 1956-ban kiszabadult, és visszatérhetett a Moszkvai Állami Egyetem művészettörténeti tanszékére.

Itt dolgozott Mihail Andrejevics Iljin professzor (1903–1981) is, aki ugyancsak nagy hatással volt rám.²¹ Az A. I. Nyekraszov által alapított egyetemi Építészeti Kabinetben dolgozott. Tudós társaival együtt határozottan fellépett a régi épületek nagyszámú, felelőtlen lebontása, felrobbantása ellen. Ez elsősorban a Szuhareva Torony-ügyben csúcsozott ki. Az 1692 és 1695 között épült Szuhareva Tornyt, az orosz barokk építészeti rendkívül nagy méretű, városképet meghatározó moszkvai remekművét Sztálin utasítására 1934-ben lebontották. A tiltakozók közül sokat letartóztattak. Iljint 1934. január 3-án tartóztatták le, és három évre Kazahsztánt jelölték ki kényszerlakhelyéül. Később a Művészettörténeti Tanszéknek lett munkatársa, ahol haláláig oktatott.

Meg kell emlékeznem még Marina Mihajlovna Posztnyikova-Loszeváról (1901–1985), az orosz ötvösség kutatásának legnagyobb alakjáról. Bár ő nem a Lazarev-tanszéken dolgozott, hanem a Történeti Múzeumban, de sokat segített a tanszék hallgatóinak. 1975-ben kandidátusi disszertációm egyik opponense volt. Marina Mihajlovna Posztnyikova-Loszeva neve szinte teljesen összefonódott a több kiadást is megélt, híres, orosz ötvösjegykönyvvel,²² amely az orosz ezüst ikonborítók vizsgálatához, kutatásához nélkülözhetetlen. Bár többször találkoztam e kitűnő kutatóval, nagy „titkát” csak viszonylag későn ismerhettem meg.

Édesapja, Mihail Lukics Loszev játékonyságáról is ismert híres vegyésztechnikus volt, aki Moszkva környéki birtokán iskolát építtetett. Édesanyja, Jevdokija Ivanovna Csizsova jelentős festőművész, aki egy híres moszkvai szalon szervezője is volt, amelyet többek között Vjacseszlav Ivanov és Nyikolaj Bergyajev is látogatott. Marina Mihajlovna 1926-ban ment férjhez Alekszandr Vasziljevics Posztnyikov mérnökhöz, aki papi családból származott. Férjét a kommunista uralom értelmiség- és egyházellenes kampánya során tartóztatták le, és három évre mordvinföldi lágerbe küldték, ahol nem sokkal szabadulásának időpontja előtt meghalt. Marina Mihajlovna élete végéig mélyen gyászolta férjét. A Történeti Múzeum Nemesfém Gyűjteményi Osztályának vezetőjeként kitüntetett a bizalmával, és az ő szakmai vezetésével szabadon kutathattam

az orosz ötvösség leggazdagabb kincsestárában. Szinte szállóigévé vált Lazarev szava Marina Mihajlovnáról. „Ő valószínűleg szent.”²³

Szintén a disszertációm opponense volt Olga Iljinicsna Podobedova (1912–1999), az orosz kódexek és ikonok kiváló specialistája, a Művészettörténeti Intézet Orosz Művészeti Osztályának vezetője. Lazarev professzor munkásságáról értékes tanulmányt írt.²⁴ E mélyen vallásos kutató elbeszélte, amikor a főnöke észrevett a nyakában egy keresztet, osztályellenségnek nyilvánította, és elbocsátotta az állásából. Ezután sokáig nem tudott elhelyezkedni, csak rövid ideig tartó megbízásokból élt. Lelki vezetője, lelki atya Szergej Pavlovics Lebegyev volt, akit 1938. március 22-én a Butovszkij Lőtérén kivégeztek.²⁵ Az atyát 2001. október 6-án vértanúként szentté avatták.

A Lazarev-tanszék rövid bemutatásakor Lazarev nagy hatású előadásait is meg kell említeni. Ezeket enyhén raccsoló beszéd, rendkívüli pontosság, választékosság és elegancia jellemezte. Megjelenése, több idegen nyelv beható ismerete és széles körű műveltsége alapján tanítványai „forradalom előtti típusnak” nevezték.

Megjegyzem: az egyházellenesség a Szovjetunióban rendkívül erős és tartós volt. Ezt jelzi a következő történet is. Lazarev dolgozószobájában a falon látható volt egy illemhellyé átalakított kápolna fotója toalett felirattal. Amikor az egyetem pártvezetése felszólította a professzort, hogy távolítsa el a képet, hiszen itt sokan, köztük külföldiek is megfordulnak, ő bátran azt mondta: „Ha megszüntetik a vécét, akkor én is eltávolítom e fotót.”

Lazarev élete és családja

Viktor Nyikityics Lazarev 1897. augusztus 22-én (szeptember 3.) született Moszkvában, és itt hunyt el 1976. február 1-én. A híres Abamelek-Lazarev család leszármazottja. Az örmény származású arisztokrata Lazarev család őseiből hármat emelek ki. Hrisztofor Jekimovics (Ioakimovics) Lazarev (1789–1871) bányatulajdonos és kamarás volt. Életének utolsó évében kapta meg a magas „valódi titkos tanácsos” címet. A család jó barátságban volt Puskinnal. Lazarevék a házukban, amely Szentpéterváron a Nyevszkij proszpekten állt, elegáns bálakat rendeztek magas rangú hivatalnokok és diplomaták részvételével. Hrisztofor Jekimovics Lazarev arcképét a XIX. század közepének legjelentősebb akadémikus szalonfestője, Szergej Konsztantinovics Zarjanko (1818–1870) festette meg 1851-ben.²⁶ E mű a Nyizsegorodi Állami Művészeti Múzeumban látható.

A családnak különösen híressé vált tagja a kor egyik leggazdagabb embere, Ivan Lazarevics Lazarev (Lazarjan) (1735–1801) gróf volt. Az ő nevéhez fűződik a frianovói birtok és annak palotája, amely a kuzskovói és az

Szergej
Zarjanko,
Hrisztofor
Jekimovics
Lazarev
arcképe,
1851
© Wikimedia
Commons

osztankinói palotákkal vetekedett. 2004-től ebben az épületben helytörténeti múzeum működik. Kezdeményezésére épült fel a szentpétervári Nyevszkij proszpekten a Szent Katalin örmény templom. Ő hozta Oroszországba, és adta el II. Katalin cárnőnek, Orlov gróf közvetítésével, a legendás, hatalmas Orlov-briliánst. E követ ma is orlovi, amszterdami és lazarevi briliánsként tartják nyilván. A drágakövet a cárnő hamarosan a jogarába foglaltatta. Alekszej Petrovics Antropov 1765-ben megfestette a cárnő alakját a jogarral, benne a híres lazarevi briliánssal.

Ioakin Lazarevics Lazarev (1743–1826) pedig azzal vált híressé, hogy Moszkvában örmény tanintézetet ala-

pított 1815-ben. Ez az intézet 1827-től a Keleti Nyelvek Lazarevi Intézete néven működött. Jelenleg az Örmény Köztársaság követségének épülete. Viktor Nyikityics Lazarev apja, Nyikita Geraszimovics Lazarev (1866–1932) építész és vállalkozó is a hírességek közé tartozott. Moszkva lelegegansabb negyedeiben épített házakat, mint például az Arbaton. Leghíresebb az 1906-ban épült, N. I. Mindovszkij textilgyáros számára készített, eredeti, oszlopos homlokzatú háza vált, amely a Precsisztyenszkij köz 6. szám alatt található. Ez az épület ma az Osztrák Követségé. Itt folytak a Molotov–Ribbentrop-paktum tárgyalásai. Nyikita Geraszimovics Lazarev 1917 után visszavonult.

Viktor Lazarev gimnáziumi tanulmányait Moszkvában a Fljorov főgimnáziumban végezte. Ez az ország egyik legszínvonalasabb tanintézménye volt, igen magas tandíjjal. Tanárai kitűnő tudósok voltak. Közülük egyet említek, Alekszandr Petrovics Kalityinszkijt (1879–1946), a híres régész-művészettörténészt, aki a tragikus forradalmi időszak miatt Csehszlovákiába emigrált, ahol az orosz kultúra és múzeumi gyűjtemény legnagyobb külföldi központjában, a híres Seminarium Kondakovianumban dolgozott. 1930-ban Párizsba költözött, és az ottani orosz kulturális életben jelentős szerepet játszott. A párizsi Ikon Társaság tagja lett.

1916-ban Lazarev kitüntetéssel fejezte be a tanulmányait. A vele egy időben végzettek között is akadtak olyanok, akik később a tudományban vagy a művészetben kiemelkedőt alkottak.²⁷

Lazarev a gimnázium befejezése után hamarosan frontszolgálatot teljesített a Kaukázusban. Leszerelése után, 1918 elején beiratkozott a Moszkvai Egyetem Történeti-filológiai Fakultására. Elsősorban művészettörténetet hallgatott, híres tanárai között ott volt a már említett Alekszej Ivanovics Nyekraszov professzor is. 1919 márciusától 1920 januárjáig a déli fronton a Vörös Hadseregben kellett szolgálnia. Ezután visszatérhetett az egyetemre, és megírta az itáliai művészettel kapcsolatos diplomamunkáját. Hamarosan a RANION-nak, a Társadalomtudományi Kutatóintézetek Szövetségének lett aspiránsa a Régészeti és Művészettörténet Intézetben. Az 1923-as és az 1924-es években a Moszkvai Felsőfokú Műszaki Tanintézetben ókori építészettörténetet adott elő. 1934-től a Művészettörténeti Állami Múzeumban többféle tisztséget betöltve dolgozott. 1928 és 1931 között a képtár vezetője volt, majd 1931 és 1935 között a feudalizmus korának osztályát vezette, 1936 és 1938 között pedig tudományos igazgatóhelyettes volt. A professzor mindig is hangsúlyozta, hogy az elméleti, ikonológiai, történeti, esztétikai kutatások mellett alapvetően fontos az autopszia, a műtárgyak eredetiben történő, muzeológiai vizsgálata. (Egyetemi előadásaiba is beépítette hatalmas muzeológiai tudását.

A frjanovói
Lazarev-birtok
és palotája
2022-ben
Fotó:
Otdel217
© Wikimedia
Commons

1972-től pedig speciális kurzust tartott *A képek attribúciójának módszertana* címmel.) 1936-ban szerezte meg a művészettörténeti tudományok doktora tudományos fokozatot, 1943. szeptember 29-én a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagjává választották. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Művészettörténeti Intézetének egyik megszervezője volt, 1944-től a festészeti és szobrászati osztályt vezette. 1960-tól a Moszkvai Állami Egyetem Egyetemes Művészettörténeti Tanszékének tanszékvezető professzora lett. A Brit és a Szerb Tudományos Akadémia külső tagja, továbbá a Velencei Tudományos, Szépirodalmi és Művészeti Intézet levelező tagja volt. A professzor felesége, Vera Nyikolajevna Volszkaja (1904–1972) szintén művészettörténész volt, elsősorban francia művészettel foglalkozott.

Magyarországban Lazarev négy könyve jelent meg,²⁸ és háromszor, illetve – ahogy ő említette nekem – két és fél-szer járt Magyarországon. Annyi bizonyos, hogy a 60-as évek elején egy hónapot töltött nálunk a Magyar Tudományos Akadémia meghívására. Az ország legjelentősebb műemlékeit látogatta meg. Nagy lelkesedéssel beszélt Maulbertsch sümegi freskóiról. Később részt vett a XXII. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszuson Budapesten 1969-ben.²⁹ A harmadik utazás, vagyis a fél – mondta – még gyermekkorában történt, amikor a család egy észak-magyarországi (ma szlovákiai), csodálatos fürdőhelyre utazott.

Munkássága

Viktor Nyikityics Lazarev rendkívüli arányú és magas színvonalú munkásságát röviden bemutatni lehetetlen, ezért csak felvillantok egy-egy fontos momentumot. A legnagyobb eredményeket a bizánci és az orosz művészet kutatásában érte el, de nem szabad megfeledkezni a nyugat-európai festészeti kutatásairól sem.³⁰ A professzor, bár vonzódott a nyugat-európai festészethez is, belátta, hogy a kommunista rendszer erősen korlátozott külföldi utazási lehetőségei miatt új eredményeket itt csak kismértékben tudna elérni. Maradt tehát régi szerelme, a bizánci művészet és az ezzel szoros kapcsolatban lévő orosz művészet mellett. Már fiatalkorában a bizánci festészet kutatásában világraszóló eredményeket mutatott fel, de itt is a rendszer nyomása alatt nehezen tudott kibontakozni.

Korai korszakának legnagyobb munkája *A bizánci festészet története* című kétkötetes könyve. Ez a könyv, figyelembe véve a későbbi bővített és javított kiadásokat, mind a mai napig a bizánci festészet legrészletesebb és legértékesebb összefoglalása.³¹ E hatalmas mű első variánsának megírását 1932-ben fejezte be. Kétségkívül nagy hatással volt rá N. P. Kondakov és az általa kidolgozott ikonográfiai módszer, de ezen lényegesen túllépett. Továbbá hatott

rá a leningrádi D. V. Ajnalov (1862–1939) is, akivel főleg stilisztikai kérdésekről értekezett, egyebek mellett a palaiologosz kor festészeti stílusának eredetéről. Lazarevnek a bizánci festészet iránti érdeklődését befolyásolta az is, hogy ekkortájt az orosz múzeumokba több kitűnő késő bizánci ikon is került, ezért az ikonok stíluskérdései mellett behatóan foglalkozott azok speciális esztétikai megközelítésével, az ikonok művészi kvalitásának problémáival is.

Lazarev külföldön, német nyelven *Byzantinische Malerei von den Anfängen bis zum 14. Jahrhundert* címmel kívánta kiadni monumentális munkáját. Megállapodás történt az angol nyelvű kiadásról is. A szerző a kéziratnak több fejezetét is leadta német nyelven. A Pantheon Kiadó a kéziratnak nemcsak a tartalmát, hanem világos, lebilincselő és elragadó stílusát is dicsérte, s hozzátette, hogy szigorú szerkesztőjük egy szót sem változtatott.³² Ám közbeszólt a 30-as évek elejének gazdasági világválsága, a kézirat másik kiadóhoz került, és kiadása elhúzódott. Lazarev nem tudta személyesen intézni az ügyeket kiutazási lehetőség hiányában. Végül is a könyve nem külföldön jelent meg, hanem a Szovjetunióban oroszul az Iszkuszstvo Kiadónál 1947-ben és 1948-ban.

Alekszej Antropov,
II. Katalin cárnő,
1765
© Wikimedia
Commons

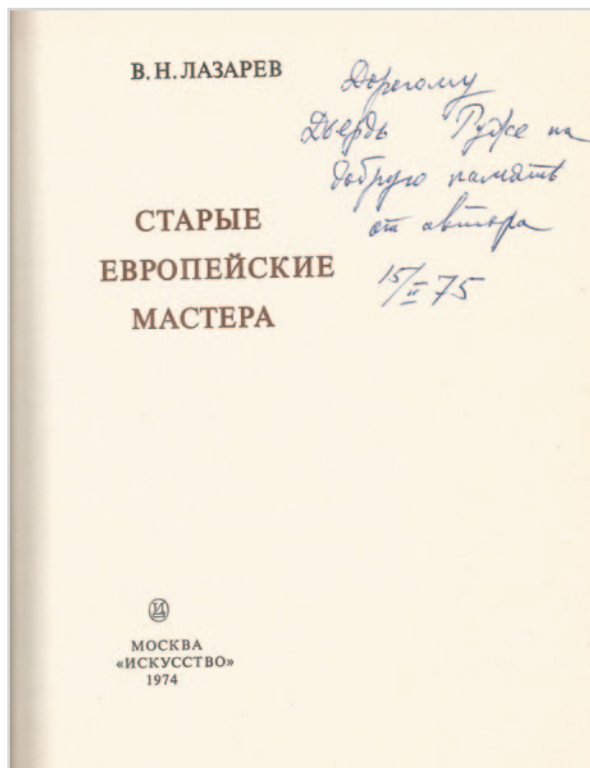
Andrej Rubljov,
Őszövétségi
Szentháromság,
a XV. század
első harmada
© Wikimedia
Common

Lazarev a stilisztikai és esztétikai kérdéseknek is kiváló kutatója volt. Különösen az ikonok színvilágának volt elemzője. Egyik tanulmányában a következőket írja:³³ „De Rubljov [*Szentháromság*] ikonján talán maga a kolorit a legbámulatraméltóbb. Ez az ikon elsősorban csodálatos színeivel hat ránk, amelyekből páratlan muzikalitás árad. Éppen a vonalak áramló ritmusával egybecsengő színek adják meg az ikon sajátos jellegét, ezek avatják oly tiszta, ragyogó, harmonikus műremekké. A *Szentháromság* színskáláját jellemző összhang ritka szemléletességgel fejezi ki a három angyal közti tökéletes harmóniát. [...] A bonyolult középkori szimbolikát [Rubljov] annak az orosz szerzetesnek érzelmi tisztaságával és közvetlenségével ötvözte, aki mindvégig hű maradt [Radonyeysi Szent] Szerгий emlékéhez és törekvéseinek szelleméhez. Ikonjának színeit nem a komor bizánci paletta szolgáltatta, hanem a környező táj, fehér nyírfáival, zöldellő rozstábláival, aranyló kalászaival, tarkálló búzavirágaival. S olyan alkotással ajándékozta meg a világot, amelyet joggal tekinthetünk a legszebb orosz ikonnak, és a régi orosz festészet egyik legnagyobb szerűbb műremekének.”³⁴ G. I. Vzdornov külön tanulmányt is írt Lazarev értekező prózájának stílusáról.³⁵

Lazarev bizánci és régi orosz művészetről szóló munkáinak felsorolása oldalakat igényelne, ezért csak V. N. Grascsenkov bibliográfiai összeállítását³⁶ említem meg, illetve Lazarev néhány híressé vált könyvét, amelyek közül több fordításban is megjelent.³⁷ Lazarev munkásságáról a halála után igen sok külföldi kutató is megemlékezett.³⁸

Hangsúlyozni kell, hogy Lazarev véleménye szerint bármily bonyolult elméleti kérdés fejtegetése csak akkor lehet hiteles, ha magából a műtárgyból indul ki, annak tudományos attribúciós problémáit behatóan megvizsgálja és tisztázza. Nem véletlen, hogy *Az orosz művészet* című híres tanulmánykötetek egyikében, amelyet Lazarev tiszteletére adtak ki, kiemelten foglalkoznak az attribúciós problémákkal.³⁹ E szemlélet közel áll a már említett jeles tudós, Pavel Florenszkijhoz is, aki rendkívül fontosnak tartotta a műtárgyak, ikonok részletes, közvetlen vizsgálá-

Viktor Lazarev
Régi európai
mesterek című
kötetének
első kiadása
© A szerző
archívumából

tát. (Még az olifa, vagyis a firnisz finom változatait is gondosan megfigyelte.) Így fejtette ki bonyolult teológiai, filozófiai, esztétikai nézeteit. Sokak szerint ez muzeológiai alapokra támaszkodva valóban hiteles elméletet fogalmaz meg.

Viktor Nyikityics Lazarev professzort a halála után is nagy tisztelet övezi. Mindmáig gyakran idézik munkáit, emlékére 1977-től évente tudományos konferenciát rendeznek *Lazarevi előadások* címmel. Ravenna ókeresztény és kora bizánci mozaikjainak kiemelkedő kutatásai emlékére a professzorról a Ravenna melletti Classéban utcát neveztek el, amely a híres Sant' Apollinare in Classe-bazilikától nem messze, délre található Ravenna másik nagy kutatójának, a Friedrich Wilhelm Deichmann-nak nevét viselő utca mellett.

¹ НЕКРАСОВ, Алексей Иванович: *Византийское и русское искусство*. М., 1924; НЕКРАСОВ, Алексей Иванович: *Художественные памятники Москвы и городов Московской губернии*. Москва, 1928.; НЕКРАСОВ, Алексей Иванович: *Древнерусское изобразительное искусство*. Москва, 1937; КЫЗЛАСОВА, Ирина Леонидовна: *Алексей Иванович Некрасов (1885–1950) = Советское искусствоведение*, т. 26. Москва, 1990, 381–395.; КЫЗЛАСОВА, Ирина Леонидовна: *Профессор Алексей Иванович Некрасов = НЕКРАСОВ, Алексей Иванович: Теория архитектуры*. Москва, 1994, 5–15.

² Az ikonfestéssel kapcsolatos fontosabb művei ОЛСУФЬЕВ, Юрий Александрович: *Иконописные формы как формулы синтеза*. Сергиев, 1926; ОЛСУФЬЕВ, Юрий Александрович: *О линейной деформации в иконе Троицы Андрея Рублева (Иконологический опыт)* = ОЛСУФЬЕВ, Юрий Александрович: *Три доклада по изучению па-*

мятников искусства Троице-Сергиевой лавры. Сергиев, Издательство Государственного Сергиевского Историко-художественного музея, 1927, 5–32.; Граф ОЛСУФЬЕВ, Юрий Александрович: *Икона в музейном фонде: исследования и реставрация*. Антология. Москва, Паломник, 2006

³ КОМАРОВСКАЯ, А. В.: *Владимир Алексеевич Комаровский = Хоругвь. Сборник статей*. вып. 1. Москва, 1993, 39–55.

⁴ LAZAREV, Viktor: *Középkori orosz festészet*. Ford. TÁBOR Béla, T. MÁNDY Stefánia, Bp., Magyar Helikon, 1975, 150.

⁵ Академическое дело, más nevén „az akadémikusok ügye” (дело академиков). Ezt a bűnügyi pert az OGPU kreálta 1929 és 1931 között elsősorban a Tudományos Akadémia kutatói ellen. Az ügy során igen sok kutatót, főleg történészt és levéltárost fosztottak meg állásától és tartóztattak le.

- 6 РУЖА Дьёрдь: *К иконографии Георгия Угуина = Византийский временник*. т. 37. 1976, 219–227.; Уő: *Az orosz ikon magyar kapcsolatai*. Gödöllő, Sztárustúdió, 2011, 38–40.
- 7 Az ikonfestéssel kapcsolatos fontosabb művei: ЛИХАЧЁВ, Николай Петрович: *Материалы для истории русского иконописания*. Том 1–2. СПб., 1906; Уő: *Манера письма Андрея Рублёва*. СПб., 1907; Уő: *Историческое значение итало-греческой иконописи*. СПб., 1911
- 8 FLORENSZKIJ, Pavel: *Az ikonosztáz*. Ford. KISS Ilona, Bp., Corvina [Typotex], 1988 [2005]; Уő: *A kultusz filozófiája*. Ford. KISS Ilona, Bp., Typotex, 2015
- 9 RUZSA György: *Az orosz ikon kutatása a Szovjetunióban a XX. század első felében*. Bp., Napkút, 2020; Уő: *Icon Researchers and Icon Research in the Soviet Union in the First Half of the 20th Century*. Bp., Sziklatemplom Pálos Fogadóközpont, 2018
- 10 1937 novemberében Pavel Florenszkijt a Szolovki-szigetéről valószínűleg Leningrádba szállították, majd formális tárgyalás után kivégezték. Ma már ismerjük az ítélet végrehajtási jegyzőkönyv szövegét is. „Az UNKVD [a KGB elődje] Leningrád megyei háromtagú bizottsága által [...] meghozott halálos ítélet 1937. december 8-án végrehajtásra került, amit jelen jegyzőkönyv tanúsít. K. Polikarpov, az UNKVD Leningrád megyei belbiztonsági főhadnagya.” SZILÁGYI Ákos: *Utószó: Pavel Alekszandrovics Florenszkij élete és munkái = FLORENSZKIJ: i. m.* (2005), 180–202., 199.
- 11 Ezzel a híres ikonnal Lazarev több tanulmányában is foglalkozott. LAZAREV, Viktor: *Andrej Rubljov „Szentháromság”-a (Troica) = Уő: i. m.* (1975), 127–135., 185–186.
- 12 FLORENSZKIJ: *i. m.* (2005), 53–54.
- 13 *Малая Советская Энциклопедия (том третий, первый полумом)*. Москва, 1936, 475.
- 14 RUZSA György: *V. N. Lazarev: Russkaia srednevekovaja živopis. (Peinture russe du Moyen Age) = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae XVII*. 1971, 3–4. sz., 326–328.
- 15 LAZAREV: *i. m.* (1975), 137., LAZAREV, Viktor Nikitich: *Русская средневековая живопись. Статьи и исследования*. Москва, Наука, 1970, 300. (Az orosz nyelvű idézeteket saját fordításomban közlöm – R. Gy.)
- 16 Уő.
- 17 Уő., 140.; уő., 302.
- 18 РУЖА Дьёрдь: *Русско-венгерские художественные отношения в средние века (XI–XIV. века)*. Москва, Тип. ХОЗУ Минстроя СССР, 1975
- 19 Lásd többek között ВАСИЛЕНКО, Виктор Михайлович: *Народное искусство. Избранные труды о народном творчестве X–XX веков*. Москва, Советский художник, 1974; Уő: *Русское прикладное искусство. Истоки и становление*. Москва, Искусство, 1977
- 20 Lásd többek között ВАСИЛЕНКО Виктор Михайлович: *Стихи о русских игрушках*. М., Новый Ключ, 2002; Уő: *Миф*. Москва, Кругъ, 2011
- 21 Pjlin professzor az orosz építészetnek volt kiemelkedő specialistája. Az ikonfestészetéről viszonylag keveset írt. ИЛЬИН, Михаил Андреевич: *Искусство Московской Руси эпохи Феофана Грека и Андрея Рублева*. Москва, Искусство, 1976
- 22 ПОСТНИКОВА-ЛОСЕВА, М. М. – ПЛАТОНОВА, Н. Г. – УЛЬЯНОВА, Б. А.: *Золотое и серебряное дело XV–XX вв. Территория СССР*. Москва, Наука, 1983
- 23 СТЕРЛИГОВА, Ирина Анатольевна: *О Марине Михайловне Постниковой-Лосевой = Искусство Христианского Мира. Сборник статей. Выпуск 5*. Москва, Издательство Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 2001, 338–347.
- 24 ПОДОБЕДОВА, Ольга Ильинична: *Виктор Никитич Лазарев = Древнерусское искусство. Проблемы и атрибуции*. Москва, 1977, 5–11.
- 25 ПОДОБЕДОВА, Ольга Ильинична: *Житие Священномученика Сергия Лебедева = Московские епархиальные ведомости*, 2001, 11–12., 53–60.
- 26 МУРАТОВ, Александр Михайлович: *Сергей Константинович Заряно художник, педагог, теоретик искусства*. СПб., Дмитрий Буланин, 2003
- 27 Híressé vált például a műfordító és kezdetben futurista költő Filipp Matvejevics (Mejer-Smujlovics) Vermel (1898–1938). Munkásságának kiteljesedésére csak rövid idő adatott neki. Koholt vádak alapján kémkedéssel vádolták, és 1938. május 28-án kivégezték. ВЕРМЕЛЬ, Филипп Матвеевич: *Стихи и переводы Филиппа Вермеля*. М Москва, Возвращение, 2000
- 28 LAZAREV, Viktor: *Rubljov*. Ford. FARKAS Attila, Bp., Képzőművészeti Alap, 1963; Уő: *i. m.* (1975); Уő: *Bizánci festészet*. Ford. TÁBOR Béla, T. MÁNDY Stefánia, utószó RUZSA György, Bp., Magyar Helikon, 1979; Уő: *A moszkvai ikonfestő iskola*. Ford. NAGY Márta, SZÁNTÓ András Gábor, Bp., Corvina, 1983
- 29 LAZAREV, Viktor Nikititsch: *Verbreitung der byzantinischen Vorlagen und die altrussische Kunst = Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Tome I, Texte*. Bp., Akadémiai, 1972, 111–117.
- 30 E témában számos jelentős munkája közül most csak egyet emelek ki. LAZAREV, Viktor Nikitich: *Старые европейские мастера*. Москва, Искусство, 1974
- 31 LAZAREV, Viktor Nikitich: *История византийской живописи*. 1–2. Москва, Ленинград, Искусство, 1947–1948; Уő: *Storia della pittura bizantina*. Torino, 1967; Уő: *Istoria picturii bizantine I–III*. Trans. CHIRITESCU, Florin, București, Meridiane, 1980; Уő: *История византийской живописи* 1–2. Москва, Искусство, 1986
- 32 ВЗДОРНОВ, Герольд Иванович: *О книге В. Н. Лазарева »История византийской живописи« = LAZAREV: i. m.* (1986), 269–296., 274.
- 33 A tanulmány a *Gazette des Beaux-Arts*-ban jelent meg először. LAZAREV, Viktor Nikititch: *La Trinité d' André Rublev = Gazette des Beaux-Arts*, 1959. v. II., 289–300. Azóta többször közzölték kisebb módosításokkal. Уő: *Русская средневековая живопись. Статьи и исследования*. Москва, Наука, 1970, 292–299.; Уő: *i. m.* (1975), 127–135., 185–187.
- 34 LAZAREV: *i. m.* (1975), 134–135.; Уő: *i. m.* (1970), 299.
- 35 ВЗДОРНОВ, Герольд Иванович: *Научная проза В. Н. Лазарева = Искусствознание*, 1998, 1., 35–42.
- 36 *Список опубликованных трудов В. Н. Лазарева*. Сост. ГРАЩЕНКОВ, Виктор Николаевич = *Искусствознание*, 1998, 1., 27–34.
- 37 LAZAREV, Viktor Nikitich: *Искусство Новгорода*. Москва, Ленинград, Искусство, 1947; Уő: *Мозаика Софии Киевской*. Москва, Искусство, 1960; Уő: *Феофан Грек и его школа*. Москва, Искусство, 1961; Уő: *Андрей Рублёв и его школа*. Москва, Искусство, 1966; Уő: *Михайловские мозаики*. Москва, Искусство, 1966; Уő: *Древнерусские мозаики и фрески*. Москва, Искусство, 1973; Уő: *Русская иконопись от истоков до начала XVI. века*. Москва, Искусство, 1983
- 38 Csak néhányat említek. BLANKOFF, Jean: *Viktor Nikitich Lazarev. In Memoriam = Byzantion*, 1976, 2., 617–619.; MURATOVA, Xenia: *Victor N. Lazarev. In Memoriam = Prospettiva*, 1977, 8., 78–81.; RUZSA György: *Victor Nikitich Lasarev, 1897–1976 = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae XXIII*, 1977, 357–374.
- 39 *Древнерусское искусство: Проблемы и атрибуции. Сборник статей*. Ред.-сост. ПОДОБЕДОВА, Ольга Ильинична, Москва, Наука, 1977